

३. १९९१ नंतरच्या महत्त्वाच्या संकल्पना आणि समस्या : मानवतावादी प्रश्न

पहिल्या दोन पाठांमध्ये आपण १९९१ नंतरच्या जगातील बदलांचा अभ्यास केलेला आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये अनेक नव्या संकल्पना अस्तित्वात आलेल्या आपण पाहिल्या, जसे सहभागी राज्य, मानवी हक्कांबाबत जागरूकता, बिगर राजकीय अभिकर्त्यांचे वाढते महत्त्व इत्यादी. आज पर्यावरण, गरिबी आणि विकास योजनांचे दृष्टिकोन, लिंगभावविषयक दृष्टिकोन हे मानवतावादी प्रश्न महत्त्वाचे झाले आहेत. या पाठामध्ये आपण या प्रश्नांचा विचार करून त्या प्रश्नांना भारताने कसे हाताळले आहे हे समजून घेणार आहोत.

पर्यावरण आणि शाश्वतता

पर्यावरण म्हणजे काय? पर्यावरण म्हणजे आपल्या अवतीभवती असणारे वातावरण, आपण ज्यामुळे श्वास घेतो ती हवा, पृथ्वीचा बहुतांश भाग व्यापणारे पाणी, प्राणी इत्यादी. पर्यावरण म्हणजे ज्या वातावरणामध्ये माणूस, प्राणी आणि वनस्पती राहतात. नैसर्गिकरीत्या आढळणाऱ्या सर्व सजीव आणि निर्जीव गोष्टी मिळून नैसर्गिक पर्यावरण बनते. यामध्ये माती, हवा, पाणी, खडक, हवामान इत्यादींचा समावेश केला जातो. मानवनिर्मित पर्यावरण हा सुद्धा पर्यावरणाचाच भाग समजला जातो म्हणजेच असे भूप्रदेश ज्याचे परिवर्तन माणसाने शहरी भागांमध्ये किंवा शेतीसाठी केलेले आहे. नैसर्गिक पर्यावरणाचे रूपांतर मानवी पर्यावरणामध्ये केलेले आहे.

१९७२ साली स्टॉकहोम येथे संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवी पर्यावरणविषयक परिषदेत पहिल्यांदाच आर्थिक विकास आणि पर्यावरणाचा न्हास यांच्यातील संबंधांचा विचार आंतरराष्ट्रीय स्तरावर केला गेला. या परिषदेचा मुख्य हेतू मानवी पर्यावरणाचे संरक्षण आणि त्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी देशांना प्रोत्साहन देणे आणि मार्गदर्शन करणे असा होता. १९८३ साली संयुक्त राष्ट्राने जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगाची

स्थापना केली. (ब्रंटलँड कमिशन) या आयोगाने १९८७ साली आपला अहवाल सादर केला. या अहवालामध्ये केवळ आर्थिक वाढीचा नाही तर शाश्वत विकासाचा पर्यायी दृष्टिकोन मांडण्यात आला.

संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने संयुक्त राष्ट्रांची पर्यावरण आणि विकास परिषद बोलावली. ही परिषद ब्रंटलँड कमिशनच्या अहवालाचा आढावा घेणार होती. या परिषदेचा हेतू सामाजिक-आर्थिक विकास घडवून आणणारी तसेच पर्यावरणाचा न्हास रोखणारी विकासाची संकल्पना समजून घेण्याचा होता. त्याचबरोबर विकसनशील राष्ट्रे आणि औद्योगिक प्रगत राष्ट्रे यांच्या एकत्रित प्रयत्नांतून पृथ्वीचे सुदृढ भवितव्य साधणे हेदेखील या परिषदेचे उद्दिष्ट होते. ही परिषद १९९२ साली रिओ येथे झाली.

रिओ दे जेनेरियो अर्थ समिट, रिओ समिट, (१९९२) रिओ कॉन्फरन्स किंवा अर्थ समिट अशी या परिषदेची विविध नावे आहेत. या परिषदेने विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य निर्माण करण्याचा तसेच पर्यावरण आणि विकास यांचा एकत्रितपणे विचार करण्यासाठी जनजागृती करण्याचा प्रयत्न केला. शासन, उद्योग आणि स्वयंसेवी संस्थांचे नेते २००२ साली जोहान्सबर्ग येथे अर्थ समिटसाठी एकत्र आले. राष्ट्रीय, प्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील संस्थांसाठी शाश्वत

RIO+20 United Nations Conference on Sustainable Development

विकास हे सर्वात महत्वाचे ध्येय आहे हे ठरले गेले. २०१२ मध्ये रियो येथे संयुक्त राष्ट्रांची शाश्वत विकासासंदर्भात पुन्हा एकदा परिषद घेतली गेली. त्याला रियो+२० किंवा रियो अर्थ समिट २०१२ असे संबोधले जाते.

पर्यावरणीय शाश्वततेचा उद्देश नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करणे, ऊर्जेचे पर्यायी स्रोत शोधून काढणे, प्रदूषण आणि पर्यावरणाला पोहचणारी हानी कमी करणे हा आहे. पर्यावरणीय संसाधनांची हानी रोखण्यासाठी पर्यावरणासोबत जबाबदार नाते निर्माण करणे व दीर्घकाळासाठी पर्यावरणीय गुणवत्ता राखणे ही पर्यावरण संसाधनाची व्याख्या आहे. पर्यावरणीय संसाधनाचा उद्देश हा आजच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना पुढील पिढीच्या गरजा भागवण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करणे हा आहे.

पर्यावरणाशी निगडित महत्वाच्या समस्यांचा खाली उल्लेख केलेला आहे.

हवामान बदल : हवामान बदलाचे प्रमुख कारण हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन हे आहे. यामुळे दुष्काळ, वणवे, उष्णतेच्या लाटा आणि पूर यांसारख्या तीव्र वातावरणीय समस्या उद्भवतात.

प्रदूषण : हवेचे प्रदूषण आणि हवामान बदल यांच्यात निकटचा संबंध आहे. हरितगृह वायूंचे पृथ्वीची उष्णता तर वाढतेच त्याशिवाय महानगरांमध्ये दाट धुक्यासारखे प्रदूषण वाढून लोकांच्या आरोग्यास हानी पोहोचते.

जंगलतोड : जंगले कार्बन डायॉक्साईड शोषून घेतात, जो एरवी पर्यावरणात मिसळून जागतिक तापमानवाढीत भर घालतो. जंगलतोड झाल्यामुळे जंगलांवर अवलंबून असणारे प्राणी आणि मानवाच्या रोजच्या जगण्याचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो.

पाण्याची कमतरता : लोकसंख्यावाढ आणि हवामान बदलामुळे निर्माण होणारी दुष्काळी परिस्थिती यामुळे पाण्याची कमतरता हा आज मोठा प्रश्न उभा राहिला आहे. स्वच्छ आणि सुरक्षित पाणी मिळवणे ही लोकांसमोरील मोठी समस्या आहे.

जैवविविधतेचा न्हास : जैवविविधतेच्या न्हासामुळे अन्नसुरक्षेचा आणि लोकांच्या आरोग्याचा प्रश्न उभा राहतो. हवामान बदल हेही जैवविविधतेच्या न्हासाचे प्रमुख कारण आहे.

प्रदूषण

जंगलतोड

करून पहा : पर्यावरण संवर्धनासाठी तुम्ही काय करू शकता?

- हवामान बदल : _____
- प्रदूषण : _____
- जंगलतोड : _____
- पाण्याची कमतरता : _____
- जैवविविधतेचे संवर्धन : _____

भारताच्या पर्यावरण आणि जंगलांविषयक धोरणांचे नियोजन, प्रोत्साहन, समन्वय आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी 'पर्यावरण, वने आणि हवामान बदल मंत्रालयाकडे' सोपवली आहे. या मंत्रालयाचे प्राथमिक उद्दिष्ट देशातील तलाव व नद्या, तेथील जैवविविधता, जंगले आणि प्राणीजगत इत्यादी नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करणे, प्रदूषण कमी करण्यासाठी तयार करण्यात आलेली धोरणे व कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे हे आहे. हे करताना मंत्रालय शाश्वत विकास आणि मानवाचे कल्याण या दोन मूल्यांचा आधार घेते.

हे शोधा.

पर्यावरणाचे संवर्धन करण्यासाठी भारत सरकारने कोणकोणत्या योजना आखल्या आहेत?

सोलर पॅनेल-अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत

गरिबी आणि विकास

गरिबी म्हणजे काय? गरिबीचा विकासाशी संबंध काय? गरिबी आणि विकास यांच्यातील संबंध समजून घेण्यासाठी आपल्याला कोणकोणत्या विविध दृष्टिकोनांची मदत होते? या भागात वरील नमूद केलेल्या मुद्द्यांची सविस्तर चर्चा केलेली आहे.

गरिबीच्या पारंपरिक दृष्टिकोनामध्ये अन्न, वस्त्र, निवारा, पाणी, स्वच्छता इत्यादींच्या अभावावर भर दिला जातो. गरिबीचा अर्थ शोधताना आर्थिक घटकाचा देखील विचार केला जातो. म्हणूनच गरिबी म्हणजे एखाद्या व्यक्तीची, कुटुंबाची किंवा समाजाची अशी परिस्थिती जिथे लोकांना स्वतःच्या मूलभूत गरजा भागवणे शक्य नसते किंवा कठीण असते. ही संकल्पना

व्यक्तीच्या उत्पन्नावर लक्ष केंद्रित करते. उत्पन्नाच्या आधारावर त्या व्यक्तीला तुलनेने सोईस्कर आयुष्य जगता येते. हे जीवनाचे भौतिक घटक आहेत. राज्याने लोकांना जगण्यासाठी लागणाऱ्या मूलभूत गरजांचा पुरवठा व्हावा याची जबाबदारी घेणे अपेक्षित असते.

गरिबीचा एक पर्यायी दृष्टिकोन देखील आहे. हा दृष्टिकोन जीवनाच्या भौतिक व अधिभौतिक घटकांवर भर देतो. यामध्ये शाश्वत समाजातून मानवाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय कल्याणावर लक्ष केंद्रित केले जाते. याच्यात मूल्ये, सामाजिक बंध व सामूहिक संसाधनांच्या उपलब्धतेला विशेष महत्त्व दिलेले आहे. असा दृष्टिकोन निर्णय प्रक्रियेच्या सहभागी स्वरूपाला महत्त्व देतो. यामुळे समाजाच्या उपेक्षित घटकाला सार्वजनिक धोरणांमध्ये सहभाग घेता येतो. तसेच राजकीय व आर्थिक विकेंद्रीकरणाला प्रोत्साहनही मिळते.

भारतातील गरिबी : शहर

भारतातील गरिबी : स्थलांतरित

सामान्यतः विकासाचा दृष्टिकोन सामाजिक व राजकीय मूल्यांतून पाहिला जातो. विकासाचा हेतू लोकांचे कल्याण साधण्याचा असतो. उदा., विकासाचा संबंध आर्थिक वाढीशी जोडला जातो. आर्थिक विकासाचा एक पैलू आर्थिक वाढ घडवून आणण्याच्या राज्याच्या प्रमुख भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करतो. तसेच

पर्यायी पैलू खुल्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला प्रोत्साहन देण्याच्या भूमिकेला महत्त्व देतो. पहिला दृष्टिकोन हा 'समाजवादी' आहे तर दुसऱ्या दृष्टिकोनाला 'भांडवलशाही' म्हणता येईल. हे दोन्हीही विकासाचे पारंपरिक दृष्टिकोन आहेत.

विकासाचा पर्यायी अपारंपरिक दृष्टिकोन हा गरिबीच्या भौतिक आणि अधिभौतिक घटकांवर भर देतो. हा दृष्टिकोन समाजाच्या तळागाळातील लोकांच्या राजकीय सहभागाला महत्त्व देतो जेणेकरून निर्णयप्रक्रियेमध्ये समाजाच्या सर्व घटकांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळेल. यामध्ये मानवी उपक्रम व निसर्ग यांच्यात योग्य तो समतोल साधण्याचा प्रयत्न केला जातो ज्यामुळे शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेला प्रोत्साहन मिळते.

१९९० पर्यंत विकास साधण्याचे दृष्टिकोन मुख्यतः पारंपरिक स्वरूपाचे होते. त्यांचे प्रमुख उद्दिष्ट गरिबीची भौतिक समस्या सोडवण्याचे होते. म्हणूनच राज्याचे प्रमुख कार्य औद्योगिकीकरण साधून किंवा शेतीवर भर देऊन आर्थिक सुबत्ता वाढवणे असे होते. यातून रोजगार निर्मिती व दरडोई उत्पन्नाची वाढ होणे अपेक्षित होते. १९९० च्या पुढील काळामध्ये विकासाच्या पर्यायी दृष्टिकोनाला स्वीकारण्यात आले. त्यानुसार सध्याच्या काळात विकासाची संकल्पना समता, सहभाग, सबलीकरण तसेच शाश्वतता या तत्वांना महत्त्व देते.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

सहस्रक (मिलेनियम) विकास ध्येये : सप्टेंबर २००० मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य राष्ट्रांनी एकत्र येऊन संयुक्त राष्ट्र सहस्रक जाहीरनामा मंजूर केला. या जाहीरनाम्याने सदस्य राष्ट्रांना २०१५ पर्यंत विकासाच्या आंतरराष्ट्रीय ध्येय साधण्यास बांधील केले. या ध्येयांना सहस्रक विकास ध्येये असे म्हणतात. या यादीतील ३ महत्त्वाची ध्येये म्हणजे भीषण गरिबीचे आणि उपासमारीचे निर्मूलन, शाश्वत विकास घडवून आणणे आणि विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय ऐक्य साधणे. या ध्येयांच्या आधारावर २०१६ साली 'शाश्वत ध्येये' किंवा 'जागतिक ध्येये' अंमलात आली. दारिद्र्य निर्मूलन हे जागतिक ध्येयांतील प्राथमिक उद्दिष्ट आहे.

संयुक्त राष्ट्रांच्या आर्थिक व सामाजिक परिषदेने (Economic and Social Council) गरिबीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे - गरिबी म्हणजे योग्य संधी व पर्यायांचा अभाव तसेच मानवी प्रतिष्ठेचे उल्लंघन. याचाच अर्थ समाजामध्ये प्रभावीपणे भाग घेण्याच्या क्षमतेचा अभाव, कुटुंबाच्या अन्न व वस्त्र या मूलभूत गरजा पुरवण्याइतक्या संपत्तीचा अभाव, शाळा किंवा दवाखाना नसणे, अन्न उत्पादनासाठी पुरेशी जमीन नसणे, रोजगार नसणे तसेच कर्ज मिळण्याइतकी पत नसणे. याचबरोबर गरिबी म्हणजे व्यक्तीची, कुटुंबाची

शोधा आणि चर्चा करा.

संयुक्त राष्ट्रांनी २०१५ मध्ये '२०३० शाश्वत विकासाचा जाहीरनामा' मान्य केला. आजच्यासाठी तसेच भविष्यासाठी लोकांना आणि जगाला शांतता आणि समृद्धीसाठीच्या संदर्भात एक आराखडा तयार करण्यात

आला. या आराखड्यात विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांनी एकत्रितपणे साध्य करण्याची १७ उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली. ही उद्दिष्टे कोणती ते शोधून वर्गात चर्चा करा.

शाश्वत विकासाची ध्येये

अधिक माहितीसाठी : <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/>

तसेच समाजाची असुरक्षितता आणि दुर्बलता होय. याचा अर्थ दुर्बल घटक हिंसेला बळी पडण्याची शक्यता असते. तसेच त्यांना दुर्लक्षित परिस्थितीत जगावे लागते. त्यांना स्वच्छ पर्यावरण, पाण्याचा आणि आरोग्याचा

माहीत आहे का तुम्हांला ?

संयुक्त राष्ट्र गरिबी या संकल्पनेकडे कसे पाहते ?

गरिबी म्हणजे शाश्वत जीवनासाठी मिळकतीचा व उत्पादक साधनांचा अभाव या पलीकडे जाऊन उपासमार, कुपोषण, शिक्षणाचा अभाव, इतर मूलभूत सेवांची कमतरता, सामाजिक भेदभाव, निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग नसणे असाही होतो.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने २००७ साली एक ठराव मंजूर करून 'संयुक्त राष्ट्र दारिद्र्य निर्मूलनाच्या दुसऱ्या दशकाची' घोषणा केली (२००८-२०१७). या ठरावानुसार दारिद्र्य निर्मूलन हे जगासमोर असणारे सर्वात मोठे जागतिक आव्हान आहे. शाश्वत विकास घडवून आणणे, विशेषतः विकसनशील राष्ट्रांना खूप गरजेचे आहे. पहिल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या दारिद्र्य निर्मूलन दशकाच्या (१९९७-२००६) परिणामस्वरूपी राष्ट्रीय, प्रादेशिक तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर गरिबी दूर करण्याचे प्रयत्न झाले.

अभाव सहन करावा लागतो. संयुक्त राष्ट्रांच्या आर्थिक व सामाजिक परिषदेने असा युक्तिवाद केला आहे, की गरिबी निर्मूलनासाठी शासन तसेच समाजातील इतर घटकांचा संपूर्ण सहभाग असणे गरजेचे आहे. हे कार्य प्रत्येक राष्ट्रांच्या तसेच स्थानिक भागाच्या परिस्थितीचा आढावा घेऊन तेथील गरिबांच्या गरजा लक्षात घेऊन करणे आवश्यक आहे. लोकशाहीकरण आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण हे सुशासनाचे मूलभूत घटक गरिबी दूर करण्यासाठी आवश्यक आहेत.

भारतातील गरिबी आणि विकास

भारताच्या राष्ट्रीय धोरणाने नेहमी राजकीय स्वातंत्र्याला आर्थिक स्वातंत्र्याशी जोडले आहे. याचा अर्थ राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाशी तडजोड न करता आपली धोरणे राबवण्याचे स्वातंत्र्य.

भारताच्या विकासप्रक्रियेचे तीन महत्त्वाचे पैलू राहिले आहेत :

(i) अर्थव्यवस्थेचे आधुनिकीकरण : भारताच्या आर्थिक व्यवस्थेचे आधुनिकीकरण म्हणजे औद्योगिकीकरण होय. औद्योगिकीकरणामुळे रोजगार निर्मिती होईल आणि उत्पादकता वाढेल अशी अपेक्षा होती. लघुउद्योगांपेक्षा मोठ्या प्रमाणातील उद्योगांवर तसेच उत्पादनावर भर देण्यात आला. यामुळे कामगारांच्या वाढत्या संख्येला रोजगार उपलब्ध होणार होता. पं.नेहरूंच्या कार्यकाळात कृषी क्षेत्राऐवजी औद्योगिकीकरणाला महत्त्व देण्यात आले. जमीन सुधारणा व जलसिंचन ही कृषी क्षेत्रातील प्रगतीची साधने म्हणून पाहिली गेली.

भारतातील आधुनिकीकरणाची प्रतीके

(ii) **आत्मनिर्भरता** : भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीचा संबंध 'आत्मनिर्भरता' या संकल्पनेशी जोडण्यात आला. आत्मनिर्भरतेचा एक पैलू म्हणजे भारताचे 'आयात पर्यायी धोरण'. यामध्ये भारताचे स्वदेशी कारखाने/उद्योग विकसित करण्यावर भर दिला गेला. भारताने इतर राष्ट्रांकडून आर्थिक मदत घेतली पण ती प्रामुख्याने सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांसाठी वापरण्यात आली.

(iii) **समाजाची समता व सामाजिक न्याय असणारी 'समाजवादी' पद्धती** : भारताने विकासासाठी नियोजनाचा दृष्टिकोन स्वीकारला. त्यासाठी 'नियोजन आयोग'ची (Planning Commission) निर्मिती करण्यात आली. या नियोजन आयोगाने देशाच्या विकासासाठी पंचवार्षिक योजना तयार करणे अपेक्षित होते. खासगी क्षेत्राऐवजी सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाला महत्त्व देण्यात आले. भारताची समाजवादाची संकल्पना कल्याणकारी राज्याला प्रोत्साहन देणे तसेच रोजगार निर्मिती करण्यावर आधारित आहे. भारताच्या दारिद्र्य निर्मूलनासाठी हा मार्ग स्वीकारण्यात आला.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

नियोजन आयोग : मार्च १९५० मध्ये भारत सरकारने लोकांचे राहणीमान सुधारण्यासाठी तसेच विकास घडवून आणण्यासाठी नियोजन आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाचे एक उद्दिष्ट म्हणजे भारताच्या संसाधनांचे परिणामकारक आणि संतुलित वापरासाठी नियोजन करणे.

१ जानेवारी २०१५ ला नियोजन आयोगाच्या जागी 'नीति आयोग'ची (National Institution for Transforming India) स्थापना करण्यात आली. नीति आयोगाचे कार्य म्हणजे भारत सरकारचा 'विचारगट' म्हणून काम करणे व सरकारला दिशादर्शक आणि धोरणात्मक सल्ले देणे असे आहे.

१९६०-७० च्या दशकांमध्ये काही बदल घडले. १९६० च्या दशकात शेती विकासावर लक्ष केंद्रित केले गेले. या काळात भारतात 'हरित क्रांती' झाली.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

हरित क्रांती म्हणजे जास्त उत्पन्न देणाऱ्या जातींच्या बियाणांचा विकास, कृत्रिम खतांचे व कीटकनाशकांचे वितरण तसेच सिंचनाच्या पद्धतींचा विस्तार. ही क्रांती १९६० च्या दशकात घडली. तिचे उद्दिष्ट कृषी उत्पादनात वाढ करून भारताला अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण करणे असे होते.

हरित क्रांती

१९८० च्या दशकात भारताला आर्थिक संकटाला सामोरे जावे लागले. भारताचे सार्वजनिक क्षेत्र चांगली कामगिरी करू शकत नव्हते. दारिद्र्य निर्मूलन व समाज कल्याणासाठीचे उपक्रम फलदायी ठरत नव्हते. भारतीय राज्यघटनेच्या 'पंचायत राज' घटनादुरुस्तीमुळे निर्णयप्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण झाले. पण तेदेखील फार यशस्वी झाले नाही. भारताला या आर्थिक अडचणींमुळे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी कडून (International Monetary Fund) कर्ज घेणे भाग पडले.

भारताने नेहमीच आर्थिक वाढ व लोकांची जीवनशैली यांच्यातील संबंध समजून घेतला आहे. त्याचबरोबर आर्थिक विकासाच्या जोडीने सामाजिक न्याय साधण्याच्या ध्येयाला महत्त्व दिले आहे. गरिबी निर्मूलन आणि विकासासाठी 'सामाजिक न्याय व समतेवर आधारित विकास' हे भारताचे धोरण राहिले आहे. भारत सरकारने गरिबांच्या मदतीसाठी तसेच समग्र विकास घडवून आणण्यासाठी वेळोवेळी विविध कार्यक्रम योजलेले आहेत.

भारताच्या विकासाचे धोरण काळानुसार बदलत गेले आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या बदलांचा तसेच वाढत्या आर्थिक सत्तेचा प्रभाव भारताच्या विकास धोरणावर पडला आहे. विकास नियोजनाच्या सुरवातीच्या

टप्प्यांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्र उद्योगांच्या माध्यामातून सरकारची भूमिका महत्त्वाची होती. १९८० च्या दशकांमध्ये हे धोरण बदलले. या काळात विकासाच्या धोरणातील काही त्रुटी भरून काढण्यासाठी काही बदल १९८० च्या दशकात केले गेले. १९९१ च्या पुढील काळात आर्थिक सुधारणांच्या कार्यक्रमाची सुरवात झाली. पूर्वीचे विकासाचे समाजवादी प्रतिमान सोडून देण्यात आले. भारताने आर्थिक उदारीकरण आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे खासगीकरण घडवून आणले. या आर्थिक सुधारणांचा पाठपुरावा पुढील काळातील भारतीय सरकारांनी केला. तसेच या सुधारणांना जनतेचा पाठिंबा देखील मिळाला. या सुधारणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये बरेच बदल झाले. भारताची आर्थिक व औद्योगिक वाढ झाली आणि भारत एक स्थिर आर्थिक सत्ता असलेला देश म्हणून जगापुढे आला.

या सुधारणांमुळे शासनाच्या भूमिकेतदेखील फरक पडला. आता विकासाचे धोरण म्हणजे खासगी क्षेत्राला उत्पादन वाढवण्यासाठी प्रेरित करणे, रोजगार वाढवणे आणि समाजाच्या मिळकतीची पातळी वाढवणे असे

आहे. भारतामध्ये बलाढ्य व क्रियाशील असे खासगी क्षेत्र अस्तित्वात आहे ज्याच्यामध्ये मोठ्या, मध्यम आणि लघु उद्योगांचा समावेश आहे. खासगी क्षेत्राला महत्त्व मिळाले म्हणजे सरकारची विकासातील भूमिका संपली असा होत नाही. आज, नागरी समाजासोबत सरकारची विशेषतः ग्रामीण भागांमध्ये सामाजिक विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका आहे. यामध्ये मूलभूत सेवा जसे, आरोग्य सेवा, शिक्षण, स्वच्छ पाणी इत्यादी सेवा ग्रामीण भागांत उपलब्ध करून देण्याचा समावेश आहे.

२०१८ मध्ये संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाने आणि ऑक्सफोर्ड पॉव्हर्टी अँड ह्युमन डेव्हलपमेंट इनिशिएटिव्हने प्रसिद्ध केलेल्या बहुआयामी गरिबी निर्देशकांनुसार, अनेक अडचणी आणि त्रुटी असूनदेखील भारताने बहुआयामी दारिद्र्य निर्मूलनात बरीच प्रगती केली आहे. या अहवालानुसार भारतामध्ये गरिबीचे प्रमाण २००५-०६ आणि २०१५-१६ दरम्यान अर्ध्यावर आले आहे. ते ५४.७% पासून २७.५% पर्यंत खाली आले आहे. तरीही, भारताच्या काही प्रदेशांमध्ये भीषण गरिबी आढळून येते.

शोधा पाहू !

भारताचे गरिबी निर्मूलनाचे काही कार्यक्रम खाली दिलेले आहेत. त्याविषयी माहिती शोधा. त्यावर वर्गात चर्चा करा. तसेच भारतामधल्या इतर दारिद्र्य निर्मूलनाच्या कार्यक्रमांची माहिती शोधा.

भारतामध्ये गरिबी निर्मूलनाचे कार्यक्रम ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन्ही भागांसाठी आखलेले आहेत. त्यातील बहुतांश कार्यक्रम हे ग्रामीण भागांमधील गरिबी दूर करण्याच्या हेतूने राबवले जातात. कारण ग्रामीण भागांमध्ये गरिबीचे प्रमाण अधिक आहे.

जवाहर ग्रामसमृद्धी योजना : ही योजना जवाहर रोजगार योजनेची सुधारित आवृत्ती आहे. ती योजना १९९९ साली सुरू करण्यात आली. या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे ग्रामीण भागातील विविध भागांमध्ये पायाभूत सुविधांचा म्हणजेच रस्ते, शाळा, दवाखाने इत्यादींचा विकास घडवून आणणे.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम : ही योजना पहिल्यांदा १९७८-७९ मध्ये राबवण्यात आली. या

योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकांना स्वयंरोजगारासाठी संधी उपलब्ध करून देणे.

प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजना : ही योजना १९८५ साली सुरू केली गेली. या योजनेचा 'प्रत्येकासाठी घर देणे' हा हेतू होता.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना : ही योजना २००५ साली कार्यान्वित झाली. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला दरवर्षी १०० दिवस रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो.

संसद आदर्श ग्राम योजना : ही योजना २०१४ साली सुरू झाली. या योजनेनुसार प्रत्येक खासदाराने २०१९ पर्यंत तीन गावांच्या विकासाची जबाबदारी घ्यायची आहे. या योजनेचा हेतू म्हणजे भारताच्या ग्रामीण भागांमध्ये सोयी-सुविधांचा विकास घडवून आणणे असा आहे.

प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना : ही योजना २०१५ साली सुरू करण्यात आली. या योजनेमुळे युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देण्यात येते.

शोध पाहू ?

उद्योगांचे सामाजिक उत्तरदायित्व म्हणजे काय? विविध कंपन्यांनी व उद्योगांनी तुमच्या परिसरात राबवलेल्या कार्यक्रमांची माहिती मिळवा.

लिंगभावनिगडित समस्या

गरिबी आणि स्त्रिया

वेगवेगळ्या समस्या आणि विषय एकमेकांशी अंतर्गतरीत्या जोडलेले असतात. यातील महत्त्वाच्या आंतरसंबंधांपैकी एक म्हणजे गरिबी, मागासलेपण आणि स्त्रिया. जगातील निरनिराळ्या प्रदेशांमधील बहुतेक स्त्रिया सांस्कृतिक नीतिमूल्ये, वस्तू आणि मालमत्तेच्या वाटपातील भेदभाव आणि स्त्रिया व पुरुषांमधील सत्तेची असमान समीकरणे या कारणांमुळे गरिबीत असल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे, स्त्रिया आणि मुलींना विनामोबदला घरगुती जबाबदाऱ्याही पार पाडाव्या लागतात. स्त्रियांची संख्या अनौपचारिक कार्यक्षेत्रामध्ये अधिक प्रमाणात दिसून येते.

१९व्या शतकाच्या पहिल्या दशकामध्ये जगात अनेक ठिकाणी स्त्रीवादी चळवळींचा उदय झाला. तेव्हापासून स्त्रियांच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक हक्कांवर सातत्याने भर देण्यात आला. त्यांनी सर्वसाधारणपणे लिंगभाव समानतेवर भाष्य केले. यामध्ये समान हक्क, सामाजिक समानता, राजकीय समानता, लिंगभावप्रति न्याय इत्यादींचा समावेश होतो. १९७० नंतर महिला सक्षमीकरण ही एक महत्त्वाची संकल्पना आणि तत्त्वप्रणाली मानली जाऊ लागली.

सक्षमीकरण म्हणजे काय?

सक्षमीकरण म्हणजे अशी प्रक्रिया ज्याद्वारे शोषित व्यक्तींना स्वतःच्या आयुष्यावर ताबा मिळवता येतो. यामुळे जगण्याच्या मूलभूत गरजा त्यांना भागवता येतात. या प्रक्रियेत व्यक्तीस ताकद व आत्मविश्वास प्राप्त होतो, तिचा स्वाभिमान वाढतो आणि अन्यायाविरुद्ध लढा देण्यासाठी बळ निर्माण होते. सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेस सामाजिक, आर्थिक, मानसशास्त्रीय आणि राजकीय अशा बाजू आहेत.

जागतिक राजकारणात १९८० सालापासून लिंगभावनिगडित प्रश्नांचे महत्त्व वाढीस लागले. याचा

परिणाम म्हणजे जागतिक राजकारणात लिंगभावनिगडित दृष्टिकोन विकसित झाला. यामध्ये लिंगभावाचे विश्लेषण म्हणजेच पुरुषांच्या आणि महिलांच्या अस्मितांचे विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते.

माहित आहे का तुम्हांला ?

लिंगभाव म्हणजे पुरुष आणि स्त्रिया यांना समाजाने बहाल केलेली वैशिष्ट्ये- यामध्ये स्वभाव, नीतिमूल्ये, भूमिका आणि स्त्री-पुरुषांमध्ये असणारे नातेसंबंध यांचा समावेश होतो. लिंगभावनिगडित दृष्टिकोन स्त्रीपुरुषांमधील हितसंबंध, त्यांच्या भूमिका, त्यांचा संसाधनांवर असणारा हक्क, कामाचे विभाजन, मागण्या व समस्या यांवर भाष्य करतो.

स्त्रिया आणि पुरुषांचा जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन परस्परांपासून भिन्न असतो हे लिंगभावनिगडित दृष्टिकोनाचे गृहीतक असते. ही भिन्नता या गटांना असलेल्या विभिन्न सामाजिक आणि ऐतिहासिक अनुभवांमुळे येते. महिलांच्या यापूर्वी डावलल्या गेलेल्या योगदानास लिंगभावनिगडित दृष्टिकोनामुळे मान्यता मिळण्यास सुरुवात झाली. महिलांच्या वेगवेगळ्या अदृश्य कार्यभागांचे विश्लेषण होऊ लागले, जसे, घरगुती कामगार, स्थलांतरित कामगार, मुत्सद्दयांच्या पत्नींचे योगदान इत्यादी. त्याचसोबत या दृष्टिकोनामुळे संपूर्ण जगातील महिलांच्या समस्यांवर लक्ष केंद्रित केले गेले.

लिंगभाव असमानता ही व्यापक समस्या आहे, याची कारणे म्हणजे महिलांसाठी चांगल्या रोजगारसंधींचा अभाव आणि स्त्री-पुरुषांमध्ये असलेली वेतनाची असमानता. जगात जवळपास सगळीकडे महिला आणि बालिकांना रोजच्या जगण्यात चांगले शिक्षण आणि आरोग्यसुविधा नाकारल्या जातात; त्याचप्रमाणे आर्थिक आणि राजकीय निर्णयप्रक्रियांमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व पुरेसे नसते. त्यांना हिंसा व भेदभावासही सामोरे जावे लागते.

सन १९७६ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांचे 'स्त्रियांसाठीचे दशक' सुरू झाले. जगात सर्वत्र स्त्रियांना समान हक्क आणि संधी यांना प्रोत्साहन मिळावे हा या कार्यक्रमाचा हेतू होता. या कार्यक्रमाने स्त्रियांचे प्रश्न विकासाच्या

प्रश्नांशी जोडण्याचा देखील प्रयत्न केला. शिक्षण, आरोग्य, कामांच्या जागा, जमिनीची मालकी आणि मानवी हक्क यांबाबत स्त्रियांना जाणवणारी असमानता यावर लक्ष केंद्रित केले गेले.

भारतातील महिलांची स्थिती

लिंगभाव समानतेचे तत्त्व भारताच्या संविधानामधील उद्देशिका, मूलभूत तत्त्वे, मूलभूत कर्तव्ये आणि मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये समाविष्ट केले गेले आहे. भारताचे संविधान महिलांना समानतेचे तत्त्व केवळ मूलभूत हक्क म्हणून बहाल करत नाही, तर शासनाला त्यावर आधारित सकारात्मक कृती करण्याची परवानगीदेखील देते. असे असूनसुद्धा महिलांना सातत्याने भेदभावाला सामोरे जावे लागते. भारतातील महिलांपुढील काही समस्या खाली दिल्या आहेत.

- (i) **आर्थिक असमानता :** भारतातील सगळ्यांत मोठ्या समस्यांपैकी एक म्हणजे स्त्री-पुरुषांमधील वेतनातील दरी. त्याचबरोबर श्रमिकांच्या बाजारपेठेतील महिलांची टक्केवारी २८.२% इतकी कमी आहे, तर तुलनेने पुरुष ७८.८% आहेत.
- (ii) **तस्करी आणि शोषण :** २०१३ साली संयुक्त राष्ट्र मादक पदार्थ आणि गुन्हे विभागाने सादर केलेल्या अहवालात भारतातील महिलांचे जबरदस्तीने विवाह करण्यासाठी तस्करी केली जात असल्याचे म्हटले आहे. यात पुढे असे नमूद केले आहे की, 'त्यांचे बहुतेक वेळा शोषण केले जाते, त्यांचे मूलभूत हक्क डावलले जातात, त्यांना मोलकरीण म्हणून राबवून घेण्यात येते आणि कालांतराने परित्यक्त केले जाते.'
- (iii) **साक्षरतेचे प्रमाण :** भारतातील महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. २०११ च्या जनगणनेच्या अहवालानुसार पुरुषांमधील साक्षरतेचे प्रमाण ८२.१४% आहे, तर महिलांमधील प्रमाण ६५.४६% आहे.
- (iv) **राजकीय प्रतिनिधित्व :** भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून संसदेत आणि राज्यांतील विधानमंडळांमध्ये महिलांचे असलेले अत्यल्प प्रमाण ही समस्या राहिलेली आहे.

शोधा पाहू ?

१७ व्या लोकसभेतील महिला खासदार प्रतिनिधींची संख्या किती आहे ते शोधा.

भारतामध्ये लोकशाही कायदे आणि विकासात्मक धोरणांच्या परिघात वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये महिलांच्या प्रगतीसाठी धोरणे आणि कार्यक्रम आखण्यात आले आहेत. १९५३ साली केंद्रीय सामाजिक कल्याण मंडळाची (CSWB) स्थापना केली गेली. याचा उद्देश कुटुंब, महिला आणि बालकांसाठी कल्याणकारी योजना राबवणे हा होता.

भारतात महिलांच्या समस्यांकडे पाहण्याचा सर्वसाधारण दृष्टिकोन हा 'कल्याणकारी दृष्टिकोन' आहे. याचा मूळ उद्देश हा महिला मंडळे स्थापन करून महिलांचा विकास साधणे, धोकादायक कामांपासून महिलांचे संरक्षण, गर्भवती स्त्रिया आणि बालकांसाठी आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देणे इत्यादी होता. १९६० च्या दशकापासून कल्याणकारी योजना म्हणून शिक्षणावर भर देण्यात आला. आरोग्यविषयक कार्याक्रमांचा भर मातृत्व आणि बालकांसाठी आरोग्य सुविधा, आरोग्य शिक्षण व पोषण, कुटुंबनियोजन हा होता.

१९७० च्या दशकापासून महिलांसंदर्भातील 'कल्याणकारी' दृष्टिकोनात बदल घडून 'विकासा'वर भर देण्यात येऊ लागला. १९७० चे दशक हे संयुक्त राष्ट्रांचे महिलांसाठीचे दशक होते. भारतातील महिलांची स्थिती अभ्यासण्यासाठी एक समिती नियुक्त करण्यात आली. त्या समितीने दिलेल्या अहवालात, भारतातील बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीत महिलांचे हक्क आणि स्थिती यांवर भाष्य केले गेले आहे. या अहवालाचे शीर्षक 'Towards Equality' असे आहे. १९८० साली महिलांच्या संदर्भातील दृष्टिकोनात आणखी बदल घडून आला. आता त्यामध्ये आरोग्य, शिक्षण आणि रोजगार यांवर भर देण्यात आला.

१९९० च्या दशकात 'विकासा'ची जागा 'सक्षमीकरण'ने घेतली. शासनाला विकासाचे फायदे महिलांनाही करून द्यायचे होते. त्यासाठी नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये महिलांचा सहभाग महत्त्वाचा मानला जाऊ लागला. १९९० मध्ये कायद्याद्वारे

भारतातील महिला सक्षमीकरण

‘राष्ट्रीय महिला आयोगा’ची स्थापना झाली. यात महिलांच्या हक्कांचे व कायदेशीर बाबींचे संरक्षण करण्याची ग्वाही देण्यात आली. भारताच्या संविधानातील ७३व्या व ७४व्या घटनादुरुस्तीमुळे (१९९३) पंचायत समिती आणि नगरपालिकांमध्ये महिलांना आरक्षण देण्यात आले. त्यामुळे स्थानिक पातळीवरील निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढण्यास मदत झाली.

महिलांसाठीचा सामाजिक-सांस्कृतिक परीघ हा जुन्या व नव्या मूल्यांचे जटील मिश्रण आहे. औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण, शहरीकरण आणि आधुनिकीकरणामुळे महिलांच्या आयुष्यात मोठे बदल झालेले आहेत. एका बाजूला उदारमतवादामुळे महिलांना शिक्षण, रोजगार आणि निर्णयप्रक्रियांमध्ये अनेक संधी मिळत आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला अत्याचारांमध्ये झालेली वाढ, वेतनातील दरी आणि भेदभावाचा सामनाही करावा लागत आहे. संस्थात्मक घटकांनी पुढाकार घेतल्यास समाजातील मूल्ये आणि मानसिकता यांत बदल घडून येऊ शकतो. यामध्ये कुटुंब, समुदाय, धर्म आणि शैक्षणिक संस्थांचा समावेश होतो. लिंगभाव समानतेसाठी आर्थिक आणि सामाजिक धोरणांची निर्मिती करणे, त्यांना बळकटी देणे आणि अंमलबजावणी करणे हे त्यांच्यामार्फत होऊ शकते.

२००६ मध्ये भारत सरकारचे महिला आणि बालकल्याण विभाग हे स्वतंत्र मंत्रालय म्हणून अस्तित्वात आले. याआधी १९८५ सालापासून ते मानव संसाधन विकास विभागाच्या अखत्यारीत येत असे. या मंत्रालयाचा प्रमुख उद्देश महिला व बालकांसाठी असलेल्या

धोरणांतील त्रुटी शोधणे, लिंगभाव समानतेसाठी व बालकांवर केंद्रित असे कायदे करणे, धोरणे व कार्यक्रम आखणे हा होता. महिलांना सन्मानाने जगता येईल आणि विकासामध्ये समान भागीदार होता येईल; तसेच हिंसा आणि भेदभावरहित वातावरण निर्माण करून सक्षमीकरण साधणे हा या मंत्रालयाचा उद्देश आहे.

मंत्रालयाने २००१ साली महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण तयार केले. २०१६ मध्ये महिलांसाठी राष्ट्रीय धोरणाच्या मसुद्याची निर्मिती केली. भारतातील कायदेमंडळाने अलीकडे अनेक महत्त्वाचे कायदे पारित केले. त्यातील कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा लैंगिक छळ कायदा (प्रतिबंधात्मक व निवारण) २०१३; घरगुती हिंसाचार प्रतिबंध कायदा, २००५; मुस्लीम महिला (लग्नासंदर्भात हक्काचे संरक्षण) कायदा, २०१९ हे काही महत्त्वाचे कायदे आहेत.

शोधा आणि चर्चा करा.

राष्ट्रीय महिला धोरण (२०१६) वाचा व त्याची वर्गात चर्चा करा.

१९९० सालापासूनच्या तीन महत्त्वाच्या मानवतावादी समस्यांचा आपण या पाठात अभ्यास केला. या समस्या जागतिक आहेत, कारण त्या जगात कुठेही उद्भवू शकतात. या समस्यांवर उपाय शोधण्यास भारत सरकारने काय पावले उचलली आहेत हेही आपण पाहिले. पुढच्या पाठात आपण शांतता, स्थैर्य आणि विकास साधण्यामध्ये शासनाची काय भूमिका असते हे जाणून घेऊया.

See the following website for additional information:

1. National Policy for Women, 2016: 'Articulating a Vision for Empowering of Women'. Government of India, Ministry of Women and Child Development
https://wcd.nic.in/sites/default/files/draft%20national%20policy%20for%20women%202016_0.pdf
2. Voluntary National Review Report on the Implementation of Sustainable Development Goals, United Nations High Level Political Forum, 2017.
https://www.niti.gov.in/writereaddata/files/India%20VNR_Final.pdf

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) कंसातील योग्य पर्याय निवडून विधान पूर्ण करा.

- (१) भारतात महिलांच्या समस्यांकडे पाहण्याचा सर्वसाधारण दृष्टिकोन हा “.....” दृष्टिकोन आहे.
(कल्याणकारी, विकासात्मक, सक्षमीकरण, शैक्षणिक)
- (२) १९७२ साली संयुक्त राष्ट्रांची मानवी पर्यावरणविषयक परिषद येथे झाली.
(रिओ दे जेनेरिओ, पॅरिस, स्टॉकहोम, न्यूयॉर्क)

(ब) खालीलपैकी प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

- (१) (i) १९६० चे दशक - महिलांच्या समस्यांकडे पाहण्याचा कल्याणकारी दृष्टिकोन
(ii) १९७० चे दशक - महिलांच्या समस्यांकडे पाहण्याचा विकासात्मक दृष्टिकोन
(iii) १९९० चे दशक - महिलांच्या समस्यांकडे पाहण्याचा शैक्षणिक दृष्टिकोन
- (२) (i) अन्न, पाणी इत्यादींचा अभाव - गरिबीचा पारंपरिक दृष्टिकोन
(ii) मूल्ये व सामाजिक बंधाचा अभाव - विकासाचा अपारंपरिक दृष्टिकोन
(iii) आर्थिक वाढीचा अभाव - विकासाचा पारंपरिक दृष्टिकोन

(क) गटात न बसणारा शब्द ओळखा व लिहा.

- (१) महिला सक्षमीकरणाचे राष्ट्रीय धोरण, घरगुती हिंसाचार प्रतिबंध कायदा, मुस्लिम महिला (लग्नासंदर्भात हक्कांचे संरक्षण) कायदा, लैंगिक छळ (प्रतिबंधात्मक व निवारण) कायदा

- (२) हवामान बदल, कचरा व्यवस्थापन, पाण्याची कमतरतर, जंगल तोड

प्र.२ खालील विधाने चूक की बरोबर सकारण स्पष्ट करा.

- (१) नियोजन आयोगाची निर्मिती कृषी विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी झाली.
- (२) राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना महिला हक्क संरक्षणासाठी करण्यात आली.

प्र.३ सहसंबंध स्पष्ट करा.

- (१) महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास
- (२) गरिबी आणि विकास

प्र.४ खालील प्रश्नांची उत्तरे ८० ते १०० शब्दांत लिहा.

- (१) गरिबीचा पारंपरिक व पर्यायी दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
- (२) भारताने १९६० पासून २१ व्या शतकापर्यंत विकास साधण्यासाठी कोणते प्रयत्न केले?

प्र.५ दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा.

भारतातील महिलांची स्थिती

- (अ) आर्थिक असमानता
- (ब) तस्करी व शोषण
- (क) साक्षरतेचे प्रमाण
- (ड) राजकीय प्रतिनिधित्व

उपक्रम

- (१) १७ व्या लोकसभेतील दिव्यांग व्यक्तींच्या मतांची टक्केवारी शोधा. टक्केवारी वाढवण्यासाठी उपाय सूचवा.
- (२) पर्यावरणीय समतोलाशी निगडित आंतरराष्ट्रीय करारांविषयी माहिती संकलित करा.